

Тамара Вронська

«ДІ У ВІДПОВІДЬ»: НОВИЙ ЕТАП ПОЗАСУДОВИХ РЕПРЕСІЙ РОДИЧІВ ПОВСТАНЦІВ (1948–1949 рр.)

Серед злочинів, вчинених радянським тоталітарним режимом проти своїх громадян, масовістю, тривалістю та жорстокістю виділяються депортації, здійснювані за політичним, соціально-економічним, класовим та етнічним принципами. Більшість таких акцій охоплювала не лише тих, кого влада визнавала своїми опонентами, а і їх оточення. Найбільш тривалими з-поміж примусових міграцій, ініційованих сталінським режимом за політичними мотивами, стали масові каральні акції на західноукраїнських землях — від весни 1944 р. до кінця 1952 р.

Уже перші дні після приходу Червоної армії показали — влада шукати компромісу не буде. Її звернення до учасників ОУН та УПА містили не лише пропозиції скласти зброю, а й погрози покарати батьків, дітей та дружин опонентів. Спроба першого секретаря ЦК КП(б)У (в березні 1944 р.) створити законодавче підґрунтя для депортацій членів родин повстанців зазнала фіаско. Й. Сталін чомусь не підписав підготовлений ним проект постанови ДКО на відміну від таких же документів стосовно «покараних народів». Та це не стало на заваді широкомасштабному насильству. На допомогу, як завжди, прийшли карально-репресивні органи. Їх відомче «право» стало альтернативою Закону. Цього разу винайшли до того небачений алгоритм репресій — відправляти у заслання всіх повнолітніх родичів учасників ОУН і УПА ще до винесення рішення Особливою нарадою при НКВС СРСР. Примітно, що тоді жодному з лідерів держави та республіки, як і керівництву НКВС, так і не вдалося хоч якось вмотивувати жорстокий терор проти безвинних жінок, дітей та старих. Усі без винятку документи, що регламентували організацію депортацій, не пояснювали, за що караються ці люди.

Перший рік репресій членів родин учасників формувань ОУН та УПА замість очікуваного владою результату призвів до загострення протистояння. І у 1945 р. так само жорстоко, як і родичів повстанців, продовжували карати їх «пособників» разом із сім'ями. Якщо зважити, що під поняття «пособник» міг потрапити кожен, хто допоміг своїм односельцям, друзям чи далеким родичам харчами, притулком чи ще чимось, то можна зрозуміти, яка кількість людей автоматично потрапила під «опіку» органів державної безпеки, котрі вже не зважали на попередні директиви, що приписували відправляти у заслання лише найближчих родичів «ворогів». У щільні тенета репресій потрапляли не лише бабусі, діди, тітки, дядьки, а й навіть невістки, зяті, племінники та ще дальша родня тих, хто в той чи інший спосіб протистояв радянській

владі у Західній Україні або підозрювався у цьому. Практика сімейного заручництва і кругової поруки численними директивами вищих партійних органів настійно рекомендувалася місцевій владі та регіональним управлінням НКВС для обов'язкового застосування в західних областях України.

Після заміни в 1946 р. послідовності деяких ланок у ланцюгу репресій (відправляти родини повстанців у заслання лише після рішення Особливої наради) виконавці вже не могли оперативно депортувати людей, а мусили утримувати їх в очікуванні вердиктів позасудового органу. Та коли ГУЛАГ став вимагати поповнення дармової робочої сили, то за кілька жовтневих днів 1947 р. органи МВС і МДБ УРСР спромоглися блискавично задовольнити його потреби, підправивши «незручний» порядок.

Жовтнева депортація не мала аналогів в історії політичного терору, оскільки без жодної директиви законодавчого органу влади, і навіть не чекаючи резолюції Особливої наради, для задоволення потреб імперської вугільної промисловості «за рішенням органів МДБ» відправили у заслання 77 791 особу. Якби такими темпами репресії тривали й надалі, то не виключно, що рядки з німецької листівки-фальшивки від червня 1944 р. щодо виселення «советами» всіх українців, котрі перебували під окупацією, справдилися б сповна.

На початку 1948 р. ситуація в Західній Україні стала відчутно змінюватися. Бойові чекістські операції проти підпілля і масові депортації дали свої наслідки. Погрозами та агітацією селяни поступово заганялися до колгоспів. Та все ж сталінському режиму не вдалося ліквідувати спротив ОУН і УПА і позбавити його соціальної бази. Цей рік, як і попередні, розпочався з систематичного і планомірного наступу на позиції українських повстанців та підпільників на всіх теренах західного регіону.

У 1948 р. МДБ, на яке ще на початку 1947 р. покладалася відповідальність за остаточну ліквідацію українського націоналістичного руху, загалом завершило побудову своїх структур і ланок. Боротьба проти ОУН і УПА набувала нових рис. Це відомство, як і МВС, тимчасово уповільнило свій тиск на членів родин повстанців, хоча й не відмовилося від нього остаточно. У звітах регіональних партійних органів та каральних інституцій того часу відсутні переможні реляції з приводу значної кількості депортованих, здебільшого йшлося про агентурну та кадрову роботу. Цього року закладалися нормативні підвалини наступних жорстоких репресій стосовно членів родин повстанців, шлейф яких зачепив величезну кількість людної цілої України.

21 лютого 1948 р. сталася драматична подія для багатьох громадян Радянського Союзу, яка торкнулася і мешканців Західної України, засуджених до різних термінів ув'язнення. Того дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила один з найбільш антигуманних своїх указів «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття

покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР»¹. Цей законодавчий акт забирав надію на людське життя в багатьох громадян, оскільки приписував «усіх, хто відбуває покарання у тюрмах і особливих таборах, ...учасників антирадянських організацій і груп, націоналістів... що становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю, після відбуття терміну покарання направляти за призначенням МДБ у заслання» в райони Колими на Далекому Сході, Красноярський край, Новосибірську область і Казахську РСР. Пізніше відповідні органи роз'яснили, що згадані в указі «націоналісти» можуть приєднатися до своїх родин на спецпоселенні. Тих людей іменували «пересидчиками», як і ув'язнених, котрих не звільнили з таборів під час війни, хоча у них і завершився термін покарання.

Окрім згаданих осіб, вищий законодавчий орган СРСР зобов'язував МДБ направити у заслання на поселення державних «злочинців», які вже відбули покарання за політичними статтями та були звільнені з виправно-трудова таборів і тюрем з часу закінчення Великої Вітчизняної війни. Всіх перерахованих осіб наказувалося відправляти у заслання за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР². Отже цей указ, окрім «пересидчиків», започаткував ще одну категорію жертв радянського політичного терору — «повторники»: ті, кого радянська влада вдруге ні за що запроторила на північ СРСР вже після того, як вони повернулися додому. Ці та інші колишні в'язні разом поповнили велику армію радянських «мінусників» — людей, яким вже згодом заборонялося проживати у режимних місцевостях СРСР та ближче 101-го км (в РРФСР) і 51-го (в УРСР) навколо великих промислових центрів і столиць.

Взимку і навесні 1948 р. у Західній Україні, не організовуючи масових депортацій, продовжували планоно відправляти малими партіями у супроводі конвою в заслання родичів учасників УПА і ОУН.

Другого осіннього місяця 1948 р. сталася чергова новація у сфері загального тотального терору стосовно членів родин учасників національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Здавалося, що влада раптом пригадала «вдале» формулювання з постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р., де наголошувалося: «Не пропускати жодного випадку бандпроявів без репресій у відповідь, посилити висилку сімей бандитів і куркулів, які надають будь-яку допомогу бандитам»³. Можновладці, продовжуючи засилати жінок, дітей і людей похилого віку за належність до повстанців, вирішили нарешті вмотивувати та «оформити» свої дії. Вони винайшли зручне для себе формулювання причин депортації: «дії у відповідь» на збройні виступи повстанців і вже не епізодично, а регулярно та послідовно вживали цю тезу, коли за кожного вбитого чи пораненого радянського активіста відправляли у заслання від 5 до 10 (а іноді і більше) родичів повстанців, або зовсім не причетних до них осіб.

Такою ж риторикою послуговувались і регіональні керівники, коли доповідали про цей вид репресій. Згадане формулювання було закріплене

у постанові РМ СРСР від 4 жовтня 1948 р. «Про виселення на спецпоселення з території західних областей УРСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти», підписаній Й. Сталіним та управляючим справами Ради Міністрів СРСР Я. Чадаєвим. У документі зазначалося: «З метою посилення боротьби з антирадянським націоналістичним підпіллям і ліквідації бандитської пособницької бази на території західних областей України РМ СРСР постановляє: 1. Дозволити МДБ СРСР виселяти на спецпоселення під нагляд органів МВС сім'ї бандитів, націоналістів і бандпособників, які проживають на території Львівської, Станіславської, Тернопільської, Дрогобицької, Ровенської, Волинської і Чернівецької областей УРСР. Виселення здійснювати у кожному окремому випадку за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти... 3. Зобов'язати МВС СРСР (Круглов): а) направляти сім'ї бандитів, націоналістів і бандпособників, які виселяються з західних областей Української РСР, на спецпоселення в Якутську АРСР, Іркутську і Томську області; б) забезпечити конвоювання сімей, що виселяються, перевезення залізницею і нагляд за ними в місцях спецпоселення, виключивши можливість утеч»⁴.

У постанові нав'язливо повторюється її «новаторське» формулювання: дії «у відповідь», яке, начебто, слугувало приводом для виселення. За логікою ініціаторів та виконавців виходило, що цілі родини — жінки та діти виселялися у відповідь за невчинені ними злочини. Під цим формулюванням — виправданням своїх варварських дій — радянська влада, по суті, приховувала, з одного боку, свій злочин, а з іншого — страх перед людьми, які начебто становили для неї небезпеку.

На виконання постанови Ради міністрів СРСР у МДБ СРСР 20 жовтня 1948 р. був підготовлений спеціальний наказ «Про виселення з території західних областей Української РСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників, у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти», який не лише зобов'язав підлеглих ретельно виконувати директиву радянського уряду, а й затвердив дві інструкції, в яких містилися залаштункові подробиці нового формату репресій.

У наказі, окрім вже задекларованих у постанові Ради Міністрів СРСР концептуальних положень репресій, зазначалося, що заслання має здійснюватися у відповідь після кожного теракту чи диверсії. Відповідальність за такі «відплатні» дії покладалася на МДБ УРСР, котре й мало визначати, скільки родин буде каратися в кожному окремому випадку. Для зручності наказ МДБ СРСР приписував узяти на облік всіх родичів по-встанців, завівши на них спеціальні справи, аби у потрібний момент оперативно заарештувати їх⁵.

У затвердженій інструкції «Про порядок проведення виселення сімей бандитів і бандпособників-куркулів» підкреслювалося, що засланню в Якутську, Іркутську і Томську області підлягають всі повнолітні члени

згаданих родин та їхні близькі родичі, не виключаючи непрацездатних осіб похилого віку, які проживали спільно з ними. Виняток становили ті сім'ї, де були військовослужбовці Червоної армії, нагороджені орденами, або особи, які мали особливі заслуги перед державою.

Виконавці мусили підготувати всі потрібні документи, дотримуючись належної конспірації, прибути до оселі призначених до репресування й оголосити їм, що вони караються у відповідь за скоєний певною особою теракт, пильнуючи при цьому, щоб навколо помешкань цих приречених не збиралося багато людей, аби уникнути можливих ексцесів. Здебільшого, ніхто не зважав на ту обставину, чи був справді «терорист» родичем осіб, які депортувалися «у відповідь»⁶.

Друга інструкція, затверджена наказом МДБ СРСР від 20 жовтня 1948 р., — про порядок оформлення репресованих членів родин — особливо не відрізнялася від аналогічних документів 1944 р. У ній враховувався досвід, набутий карально-репресивними органами за чотири роки депортацій. Тепер приписувалося ретельніше оформляти довідки на «резерв» з цивільного населення для наступних репресій, до якого зараховувалися всі члени родин нелегалів-повстанців. До справи на таких «заручників» мали залучати довідку у разі загибелі голови родини, копію вироку суду або Особливої наради у разі засудження. А коли «бандит чи бандпосібник» був ще живий, то його родина бралася на облік шляхом накопичення відповідних агентурних донесень та інших компрометуючих матеріалів, які засвідчували належність до збройного підпілля. І в разі вчинення в тому чи іншому населеному пункті збройного нападу всі ці люди автоматично ставали кандидатами на заслання.

Після арешту селян-відповідачів інструкція МДБ СРСР приписувала негайно оформити всі належні документи і не пізніше 48-ми годин надіслати їх через відділ «А» МДБ УРСР до відповідного підрозділу в Москві, звідки вони мали потрапити до Особливої наради⁷.

Отже, постановою радянського уряду та відповідною директивою МДБ СРСР західноукраїнські села тепер перетворювалися на заручницькі резервації, звідки можна було у будь-який момент уже практично «оформлених» людей відправити у заслання. Ремарка ж наказу, котра дозволяла МДБ УРСР визначатися з кількістю репресованих, створювала величезне поле для свавілля.

Відтоді й до самого кінця депортацій в усіх звітах уживався саме такий термін — «дії у відповідь». Звісно, це формулювання було зручнішим, ніж попередні, оскільки тепер можна було робити вигляд, що таким чином карають вже не превентивно, а за дії, начебто вчинені родичами репресованих.

Значна увага приділялася владою й дотичним питанням. Перед органами внутрішніх справ Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Ровенської і Волинської областей було поставлене завдання організації потрібної кількості збірних пунктів, які б дали можливість належним чином реалізувати урядовий припис⁸ з урахуванням того, що

засилати людей тепер можна було лише після отримання виписки з рішення Особливої наради (отже їх десь треба було утримувати тривалий час). Через три місяці всі шість збірних пунктів були готові до прийому «спецконтингенту» і туди з 8 грудня стали привозити родичів повстанців. Уже першого місяця наступного року міністру внутрішніх справ СРСР доповіли, що за станом на 5 січня 1949 р. збірні пункти прийняли 389 сімей (1 195 осіб). 550 із них утримувалися там вже від жовтня 1948 р., хоча термін перебування у таких місцях не мав перевищувати 25 діб. У зв'язку з цим МВС УРСР клопоталося щодо «прискорення винесення рішень Особливою нарадою»⁹.

Отже, «бідний» на показники у сфері депортацій 1948 рік, працював вже на свого наступника, оскільки арештовані тоді родичі учасників ОУН та УПА пішли у «залік» 1949 р.

Довершив нормотворчі потуги 1948 р. у цій сфері указ Президії Верховної Ради РСРСР від 26 листопада «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу у роки Великої Вітчизняної війни». Цей законодавчий акт радянської держави, окрім задекларованої у назві новації, приписував залишити згаданих спецпоселенців на довічне заслання, а також встановив, що за самочинне залишення місця приписки вони каратимуться каторжними роботами на термін до 20 років¹⁰.

Мешканців Західної України згаданий указ Президії Верховної Ради поки що не стосувався*, оскільки йшлося лише про ті «покарані народи», які депортували відповідно до постанов ДКО.

Загалом 1948 рік, багатий на законотворчу ініціативу керівництва радянської влади, дав порівняно незначну кількість депортованих із Західної України — 240 родин (817 осіб)¹¹.

Аналізуючи події 1948 року у загальному контексті каральної політики радянської влади стосовно членів сімей учасників збройного самостійницького підпілля, можна помітити певне послаблення тиску. Може, це був тимчасовий перепочинок, можливо, влада сконцентрувала свою увагу і зусилля на іншому «незручному» для неї регіоні — Прибалтиці, звідки того року відправили у насильницький спосіб найбільшу кількість людей.

1949 року карально-репресивні акції проти членів родин учасників національно-визвольного руху мали певні особливості. Попри відносно затишшя попереднього року люди не сподівалися, як на початку 1947 р., що репресії пішли на спад, позаяк відправлення у віддаленні місцевості СРСР на збірних пунктах Західної України вже чекали майже дві тисячі осіб.

---

* Дія згаданого указу була поширена і на депортованих із Західної України 6 квітня 1950 р. Наказом МВС СРСР №00248 від 15 квітня 1950 р. виселенцям-оунівцям було оголошено про залишенні їх на спецпоселенні довічно.

І дійсно, до відправки першого ешелону з депортованими готувалися заздалегідь. На збірних пунктах накопичували людей, аби щільніше завантажити вагони. 10 січня 1949 р. там прийняли вже 484 родини (1 767 осіб). Серед них були німці та хворі люди, які могли не витримати далекої дороги. В одному з повідомлень МВС УРСР з цього приводу зазначалося: «Серед вилучених УМДБ Львівської області знаходиться [громадянка] Бакур, 1870 р.н., сліпа, самостійно пересуватися не може. [Громадянин] Вайдер має туберкульоз хребта, Пастернак страждає на епілепсію... На решту пунктів також доставлено [багато] осіб зі старечою дряхлістю, інвалідів і тяжко хворих... МВС вважає, що вилучення такого контингенту, як відплатний захід на бандпрояви не може мати потрібного ефекту...»¹². З останньою ремаркою документа важко сперечатися, адже зрозуміло, які почуття може викликати в нормальної людини репресування сліпої, нерухомої вісімдесятирічної бабусі... До речі, такі ж застереження трохи раніше робив міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач.

25 січня 1949 р. на збірних пунктах накопичилося 730 родин учасників загонів ОУН та «бандпособників» загальною чисельністю 2 384 осіб. Цим людям належало ще чекати два тижні, оскільки ешелон з депортованими, яких повантажили у 53 вагони, вирушив за адресою ст. Хабаровськ на Далекому Сході лише 10 лютого¹³.

Члени родин повстанців з Ровенської, Львівської та Волинської областей ешелонам № 97168 вирушили до ст. Кругликово Хабаровського краю майже одночасно з першим етапом¹⁴.

На збірних пунктах західних областей набиралася процес ротації примусових мігрантів. Тільки-но відправили етапом у двох ешелонах великої партії людей, як 22 лютого там знову накопичилося 1339 осіб. Уночі 6 березня 1949 р. 586 осіб в ешелоні № 97 297 зі Львова вирушили на північ СРСР. 30 березня того ж року у напрямку ст. Асіно Томської залізниці довжелезний потяг з 45 вагонів (33 — для депортованих, 22 — для охорони і господарських потреб) виїхав зі Здолбунова¹⁵. Відчутним ставав брак рухомого складу, у зв'язку з чим заступник міністра внутрішніх справ УРСР А. Булига звернувся листом до свого союзного керівництва з проханням вплинути на ситуацію.

У квітні став формуватися новий ешелон, а протягом травня-серпня укомплектовано і відправлено ще сім ешелонів, у яких у свій скорботний шлях вирушили 1870 родин повстанців у складі 6 100 осіб¹⁶.

Вигнанці з рідної землі мусили перетнути весь СРСР, аби валити ліс у тамтешній лісовій галузі, а також мити золото на підприємствах тресту «Приморзолото» спеціального головного управління МВС СРСР.

Очікуючи на прибуття депортованих із Західної України, відділ спецпоселень МВС СРСР ще 3 січня 1949 р. підготував для вищого радянського керівництва інформацію про контингенти спецпоселенців, підстави їх заслання і утримання на спецпоселенні. Під загальною назвою «оунівці» в документі подавалася загальна кількість членів сімей

«оунівців» і активних повстанців (як арештованих, так і вбитих під час збройних зіткнень). Далі перераховувалися підстави до переселення на спецпоселення*: директива НКВС СРСР № 122 від 31.ІІІ.1944 про заслання у віддаленні райони Красноярського краю, Іркутської, Омської, Новосибірської областей членів сімей «оунівців» і активних повстанців як арештованих, так і вбитих під час зіткнень, постанова Ради Міністрів СРСР № 3214-1050 с від 10 вересня 1947 р. про висилання з західних областей УРСР членів сімей «оунівців», та інші приписи. Посилання на останню постанову вбачається недоречним і навіть безпідставним, оскільки цей документ, як зазначалося вище, не мав жодного стосунку до репресій.

У документі вказувалося, що на час звіту (1944-1947 рр.) «переселено» всього 100 310 членів родин повстанців. На 1 жовтня 1948 р. перебувало на обліку 96 584 осіб у місцях розселення: Казахська РСР, Комі, Удмуртська РСР, Красноярський край, Архангельська, Вологодська, Іркутська, Кемеровська, Кіровська, Молотовська, Новосибірська, Омська, Свердловська, Тюменська, Челябінська і Читинська області.¹⁷

З огляду на наведені узагальнені цифрові показники варто підкреслити, що, за нашими підрахунками, сумарна кількість депортованих із Західної України членів родин учасників загонів ОУН та УПА становила на той час 114 936 осіб¹⁸ (відповідно по роках: 1944 р. — 12 762, 1945 р. — 17 497, 1946 р. — 6 350, 1947 р. — 78 327). А разом зі «скромним» результатом 1948 року (817 депортованих) — 115 753. Отже, зважаючи на перевірені дані, будемо орієнтуватися саме на встановлену нами цифру.

Наступна ревізія спецпоселень показала, що станом на 1 квітня 1949 р. на обліку органів МВС СРСР перебувало 2 307 410 виселених і спецпоселенців разом з членами їх сімей і серед них 96 191 членів сімей «українських націоналістів»¹⁹. Вже 15 липня 1949 р. наводилась інша цифра — 95 552** родичів повстанців (в т.ч. чоловіків — 22 569, жінок — 48 583, дітей — 24 400)²⁰.

Наведені цифри назовні демонстрували зменшення кількості членів родин повстанців, які перебували у засланні. Втім ця, начебто, позитивна динаміка аж ніяк не збігалася з сумарною кількістю депортованих родичів повстанців за період 1944–1948 рр. Така розбіжність пов'язана передусім з великою смертністю у непристосованих для нормального життя віддалених місцевостях СРСР. Здійснений пізніше аналіз «природного» руху у середовищі депортованих українців показав, що протягом двох років (1948 і 1949 р.) у цій категорії засланих народилося 879 дітей, а померло — 6382 особи²¹.

* Примітно, що автори документа, як і раніше, уникали слова «заслання», якими по суті й були депортації, а вели мову про «переселення на спецпоселення».

** Звітні цифри, які подавав ГУЛАГ і республіканські МВС-МДБ суттєво різнилися і в наступні роки, позаяк останні наводили загальну кількість депортованих, а відділ спецпоселень — лише тих, хто пройшов облік.

Сталінський режим у 1949 р. збирав «багаті ужинки» від своїх новацій, запроваджених попереднього року. Після появи 4 жовтня 1948 р. постанови Ради Міністрів СРСР, якою приписувалося засилати сім'ї «бандитів, націоналістів і банд пособників» «у відповідь на здійснені оунівським підпіллям терористичні і диверсійні акти» карально-репресивні органи стали почуватися ще більш комфортно, оскільки нарешті знайшлася дуже зручна формула для виправдання терору проти мирних людей. Сім'ї тих, хто перебував у загонах ОУН та УПА, вже цілком відверто оголосили відповідачами та заручниками. Тепер по 8–10 родин засилали на 10 років у віддалені райони СРСР після будь-якого атентату чи замаху на активістів місцевої влади.

У 1949 р. до України полетіли чергові заклики мобілізуватися і довершити ліквідацію «залишків бандитів». І така «робота» знову активізувалася.

30 березня 1949 р. у с. Тартаків Сокальського району Львівщини у відповідь на убивство тракториста МТС П.Бугая і пошкодження одного трактора з цього села було відправлено у заслання сім родин з 23 осіб. Після убивства у с.Павлів Радехівського району голови колгоспу О. Рудя такі ж санкції були вжиті до 5 сімей. Аналогічна акція відбулася й у с. Накваші Підкаменецького району, де після убивства колгоспного рахівника були покарані засланням 4 місцеві родини²².

За схожим сценарієм розгорталися події і в інших населених пунктах. Як під копірку штампувалися вироки Особливої наради при МДБ СРСР про такі ж каральні акції «у відповідь». Кількість покараних у такий спосіб родин коливалася від двох до десяти. Ці люди, як вже зазначалося, здебільшого, не були причетні до тих осіб, які вчиняли напади на радянських активістів. Утім, на це особливо не зважали, а оформляли відповідно до чинних інструкцій каральних інституцій як родичів «нелегалів» чи «бандитів».

Молода жінка Олена Бензар з с.Нирків Заліщицького району Тернопільської області за обвинуваченням у пособництві оунівському підпіллю була засуджена у 1948 р. до ув'язнення у таборах ГУЛАГу. Невдовзі репресували і її матір Параску. Жінку заслали аж до Хабаровська, оформивши це 15 січня 1949 р. рішенням Особливої наради НКВС СРСР. Вона змогла виїхати з Далекого Сходу після звільнення лише 15 липня 1958 р.²³ Така ж доля спіткала і Вийванко Гафію Андріївну (1900 р.н.), мешканку с. Солоне того ж району. Її як матір учасника ОУН етапували на Забайкальську залізницю. У Борщівському районі Тернопільщини за вбивство директора школи села Гермаківка у листопаді 1949 р. виселили вісім сімей, в Іванкові за вбивство оперуповноваженого Полуничка 3 липня 1950 р. — 18 сімей, зовсім непричетних до того²⁴.

Чекісти Станіславської області на початку 1949 р. проводили «відплатні акції» не менш «продуктивно», ніж їхні ровенські колеги. Лише за перший квартал звідти було депортовано 372 сім'ї чисельністю 1038 осіб — родичів підпільників і «пособників»²⁵. У квітні темпи дещо уповільни-

лися — у віддалені місцевості СРСР у насильницький спосіб депортували 50 «бандсімей» з 139 чоловік. При цьому тамтешнє керівництво вихвалялося «позитивною» реакцією місцевого населення на такого роду акції, аргументуючи це тим, що наслідком «очищення сіл від бандпособників» стало прискорення темпів посівної кампанії²⁶. У червні 1949 р. кількість покараних сімей зменшилася — (39 у кількості 103 чол.), що пояснювалося не зміною настроїв карально-репресивних органів, а зменшенням випадків нападів повстанців. Тим часом місцеві групи охорони порядку змогли виявити 17 спецпоселенців, які втекли з місць заслання і намагалися оселитися поблизу своїх домівок, перебуваючи на нелегальному становищі²⁷.

Довідка Львівського обкому КП(б)У від травня 1949 р. про акції українського націоналістичного підпілля і виселення сімей членів ОУН і УПА «у відповідь» більше схожа на фронтове зведення: «...4. 15 травня у с. Мальчиці Івано-Франківського району вбито місцевого жителя Павлова. У відповідь на банд прояв 20 квітня 1949 р. виселено 3 сім'ї на 14 чоловік... 8. 28 березня у м.Яворів поранено голову колгоспу Тиндик С. І. У відповідь на банд прояв 20 квітня 1949 р. виселено 8 сімей на 28 чоловік. ...20. 3 квітня в с. Рогізно Яворівського району убитий голова колгоспу Збуровець. У відповідь на банд прояв оформляється на виселення 8 сімей. ...28. Вночі на 2-ге травня між селами Шкло і Новий Язув підірваний один стовп високовольтної електролінії. У відповідь на банд прояв виселено 6 сімей. ...31. Вночі на 9 травня в районі с. Любешки Бобровського району спіяли два стовпи телефонної лінії зв'язку. У якості заходів у відповідь оформлено на виселення 4 сім'ї»²⁸.

На початку червня 1949 р. партійний ватажок Львівщини знову звітував про такі заходи: у 32 селах відбулися покарання мешканців «у відповідь», під які по кожному випадку нападів на представників радянсько-компартійного активу потрапляли від 4 до 10 родин²⁹. У липні того ж року кількість родин, покараних у межах акцій помсти, поступово збільшується. За кожен теракт вже відповідали 10–12, а то й 15 та більше родин³⁰. Це було пов'язано з тим, що зменшилася кількість нападів та замахів на колгоспний актив, а стали переважати такі ж акції проти працівників міліції та її місцевих помічників.

Наприкінці літа того ж року партійне керівництво Львівської області підготувало узагальнений звіт про роботу за перше півріччя. Республіканським лідерам доповідали, що «у відповідь на 112 зареєстрованих за цей час терористичних актів з боку оунівського підпілля, у ході яких було убито 103 чоловіки партійно-радянського активу, у різних населених пунктах засланням у віддалені місцевості СРСР покарали 545 сімей у кількості 1882 осіб, яких оформили як членів сімей «бандитів, націоналістів і бандпособників»³¹. За допомогою елементарних арифметичних підрахунків можна зрозуміти, що за кожного убитого місцевого активіста чи керівника більш високого рангу, відповідали непричетні до цього 18 осіб. Звісно, такий спосіб помсти не міг викли-

кати ані задоволення у місцевих мешканців, ані навіть розуміння. Це вже виглядало не як бажання вилучити з підпілля повстанців, чи помститися тим, хто чинив шалений спротив. Йшлося про зовсім інше явище, відоме ще з часів гітлерівської окупації, коли за убивство одного німецького солдата брали у заручники і розстрілювали 100–200 мирних громадян.

Дрогобицький обком партії у листопаді 1949 р. доповідав і про свої здобутки у боротьбі з залишками підпілля ОУН і УПА за вересень-жовтень 1949 р.: «У звітний період у відповідь на бандпрояви органами МДБ проведені операції з вилучення і виселення сімей бандитів, націоналістів і активних бандпособників. Всього вилучено і вивезено з 51 села 488 сімей загальною чисельністю членів сімей 2043». Найбільша акція була проведена 9 жовтня 1949 р. у с.Смерічка Стрілківського району, де 6 вересня підпільниками був убитий другий секретар РК КП(б)У Титов. За це депортували 31 родину у складі 156 чоловік. 15 жовтня того ж року за убивство завідуючої хатою-читальнею в с.Береги Самбірського району виселили 22 родини у складі 97 чоловік³². Сімдесятирічну мешканку с.Конюхів Стрийського району Дрогобицької області Барабаш Досю Андріївну — матір «бандпособника ОУН» 31 серпня 1949 р. «у відповідь» засуджено як члена родини учасника банди ОУН на спецпоселення³³.

Наприкінці грудня 1949 р. уже в'яте радянська влада звернулася до учасників національно-визвольного руху, які продовжували свою боротьбу у підпіллі, із закликом добровільно здатися, обіцяючи їм «не притягнення до кримінальної відповідальності»³⁴. 30 грудня того ж року з'явився і наказ міністра державної безпеки УРСР М.Ковальчука, оприлюднений у кожній із західних областей республіки. Представники радянської влади, закликаючи повстанців прийти з повинною, запевняли, що всі їх родичі обов'язково будуть повернені із заслання до колишнього місця проживання³⁵. Проте ані тоді, ані пізніше своїх обіцянок радянська влада не виконала. З десятків тисяч депортованих лише одиниці повернулися додому. Оманливість таких обіцянок підтвердив пізніше і заступник голови Ради Міністрів УРСР Д. Мануїльський, який, особливо не переймаючись тією обставиною, що влада гарантувала «цілковите прощення» тим особам, які добровільно припинять боротьбу з нею і повернуться додому, 22 березня 1950 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У запропонував «тих, хто прийде з повинною, переселяти до східних областей»³⁶.

Здійснюючи шалений тиск на населення західноукраїнських земель, вживаючи різноманітних методів залякування, шантажу та терору, вища компартійна влада УРСР повернулася і до такого «наочного» та «виховного», з її точки зору, кроку, як проведення відкритих судових процесів у західних областях УРСР над окремими учасниками «бандитсько-терористичних груп», ухваливши з цього приводу у вересні 1949 р. спеціальне рішення Політбюро ЦК КП(б)У. Використовуючи досвід 1944–1946 рр.,

коли низка таких процесів була організована у згаданому та інших регіонах України, трибуналу військ МВС Львівського округу було доручено провести відповідні акти «торжества радянського правосуддя»* обов'язково українською мовою³⁷.

Система сімейного заручництва, яка продовжувала використовуватися радянською владою на західноукраїнських землях, каральні акції проти великої кількості ні в чому не винних людей не лише не створили умов для «стабілізації» тут мирного життя, а й призвели до загострення протистояння. Все менше повстанців відгукувалося на заклики влади вийти з лісу, припинити опір. Протягом всього 1949 р. в органи радянської влади з повинною з'явилося лише 77 осіб (у 1944 — 17 602, 1945 — 38 205, 1946 — 4936, 1947 — 680, 1948 — 118)³⁸.

29 і 30 грудня 1949 р. вирушили останні у тому році ешелони з родичами повстанців. Перший — до Чити Забайкальської залізниці, другий — у напрямку Хабаровська. Загалом протягом року з різних станцій Західної України у далеку дорогу попрямували 24 ешелони, в яких їхали будувати соціалістичну індустрію 6 951 родина у складі 22 951 особи (з них: 5903 чоловіків, 10 380 жінок і 6 668 дітей різного віку)³⁹. Разом з даними за попередні роки (115 753) кількість депортованих родичів повстанців становила вже 138 704 особи.

Документи Державного архіву Російської Федерації подають іншу кількість «оунівців», депортованих із Західної України протягом 1949 р. — 21 929 осіб. Узагальнені дані органів державної безпеки України також наводять відмінну від нашої цифру — 25 527 осіб⁴⁰. Перша з наведених цифр цілком зрозуміло є меншою, оскільки дорогою на північ помирало багато людей, а комусь вдавалося утекти. Тому на обліку було менше людей, аніж виїхало із Західної України. Що ж стосується останньої цифри, то до неї, ймовірно, випадково включено й інші категорії осіб.

Добігали кінця сорокові роки ХХ ст. ГУЛАГ уже схопив у свої лабети величезну кількість членів родин учасників національно-визвольного руху. Дехто з них вже пішов з життя, декому вдалося утекти і переховуватися на великих просторах імперії, лідери якої своєю злою волею скалічили їхнє життя. Інші тягнули лямку в неволі, облаштували, як могли, своє життя, рослили дітей та мріяли про повернення на рідну землю...

---

* За станом на 18 вересня 1949 р. у Ровенській, Львівській, Станіславській, Волинській і Тернопільській областях було проведено 14 відкритих судових процесів. З 51 особи, яким було висунуте обвинувачення у причетності до ОУН, до страти засудили 24.

¹ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., Изд-во «Республика». — 1993. — 206 с. /Составитель Зайцев Е. А. — С. 46; Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика //За редакцією В. Т. Маляренка. — К.: Юрінком. 1997. — 464 с. — С. 78–79.

² Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — С. 46.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Оп.16. — Спр. 29. — Арк. 10.

⁴ Цит. за: Бугай М. Народы Украины в «Особой папке Сталина». — М., 2006. — С. 231–232.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). — Ф. 9. — Спр. 91. — Т. 1. — Арк. 1–2.

⁶ Там же. — Арк. 3–6.

⁷ Там же. — Арк. 7–12.

⁸ Державний архів МВС України (далі — ДА МВС). — Ф. 15. — Спр. 49. — Арк. 34.

⁹ Платонова Н. Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 9. — С. 143–146.

¹⁰ www.rau.su/observer/N11_93/023.HTM

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк.386.

¹² ДА МВС — Ф. 16. — Спр. 65. — Арк. 29–40.

¹³ Там же. — Спр. 66. — Арк. 23.

¹⁴ Там же. — Арк. 32.

¹⁵ Там же. — Спр. 67. — Арк. 293; Спр. 68. — Арк. 302.

¹⁶ Там же. — Спр. 72. — Арк. 60.

¹⁷ ДАРФ. — Ф. 9479. — Оп. 1. — Спр. 432. — Арк. 4, 7, 8, 10.

¹⁸ Підраховано автором за даними: ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 386.

¹⁹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 234. — Арк. 343.

²⁰ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 78.

²¹ Там же.

²² Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1949–1959. — Кн. 4: 1949–1959. — С. 127–130.

²³ ДА МВС України. Картотека депортованих.

²⁴ Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. — 2006. — 29 жовт. // www.homin.ca/news_view.php?category=history&news=575&land=ua

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5681. — Арк. 80.

²⁶ Там же. — Арк. 108–110.

- ²⁷ Там же. — Арк. 151–152.
- ²⁸ [http:// memorial.kiev.ua/content/view/183/70/](http://memorial.kiev.ua/content/view/183/70/)
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5944. — Арк. 30.
- ³⁰ Там же. — Арк. 34–36.
- ³¹ Там же. — Арк. 54–55.
- ³² Там же. — Арк. 97.
- ³³ ДА МВС України. Картотека депортованих.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1317. — Арк. 19.
- ³⁵ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 102.
- ³⁶ Цит. за: Шаповал Ю. Війна після війни... // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. — С. 35.
- ³⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 33. — Арк. 166.
- ³⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 385.
- ³⁹ ДА МВС України. — Ф. 16. — Спр. 82. — Арк. 54.
- ⁴⁰ ДАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 269. — Арк. 142; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 386.